

УДК: 37.01+82-1:82.09

САРЫЕВА А.С., АРИНОВА Ж.Т.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Ош шаарындагы гуманитардык-
табигый илимдер факультети

САРЫЕВА А.С., АРИНОВА Ж.Т.

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Гуманитарно естественно-
научный факультет в г. Ош

SARYEVA A.S., ARINOVA J.T.

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, faculty of Humanities and Natural Sciences
in Osh

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ПОЭМАСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАР

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»

PEDAGOGICAL IDEAS IN ZHUSUP BALASAGYN'S POEM —KUT ALCHU BILIM

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» поэмасындагы педагогикалык идеялар талдоого алынды. Автордун 13000 саптан турган —Кутадгу билиг» аттуу дидактикалык жана философиялык поэмасындагы педагогикалык идеялар камтылган. Бул идеялар бир гана түрк элинде эмес, европа элдеринде да колдонулгандыгы аныкталган. Макалада төрт өзөк окуядан алынган асыл ойлор, таалим-тарбиялык маанидеги акыл-насааттары символикалык каармандар аркылуу берилген.

Өркүндөгөн инсандын асыл сапаттарынын ар бир пендеге калыптануусу, коомдук турмуштун зарылдыгы экендигин баяндаган залкар педагогикалык мурас.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагындын поэмасы; дидактика; педагогика; тарых; идея; маданият; насаат.

Аннотация: В статье проанализированы педагогические идеи в поэме Жусупа Баласагына «Кутадгу билиг». Включены педагогические идеи авторской дидактико-философской поэмы «Кутадгу билиг», состоящей из 13 000 строк. Стало известно, что эти идеи использовались не только турецким народом, но и европейскими народами. В статье благородные мысли, взятые из четырех основных событий, и их просветительские советы представлены через символических персонажей.

Это ценное педагогическое наследие, отражающее необходимость общественной жизни и формирование благородных качеств человека.

Ключевые слова: Поэма Жусупа Баласагына; дидактика; педагогика; история; идея; культура; проповедь.

Abstract: The article analyzes the pedagogical ideas in Yusupa Balasag's poem "Kutadgu Bilig". The pedagogical idea included is the author's didactic-philosophical poem "Kutadgu Bilig", consisting of 13,000 lines. It turned out that this idea was used not only by the Turkish people, but also by European nations. In the article, noble thoughts taken from four major events and their educational advice are presented through symbolic characters.

This is a valuable pedagogical heritage reflecting the need for social life and the formation of noble human qualities.

Key words: Poem by Zhusup Balasagyn; didactics; pedagogy; history; idea; culture; sermon.

IX-X кылымдарда Караханид мамлекетинин гүлдөп өсүүсү Багдад, Дамск, Бухара шаарлары менен бирдей болгон. Жети шаар областы (семиречье) – Испаджаб, Тараз, Суяб, Кулан, Невакет, Баласагун. Кашгар – бул жерде эки жүзгө жакын шаар-кыштактар жайгашкан. Бул шаарларда кол өнөрчүлүк, соода-сатык, экономикалык, маданий байланыштар болгон. Алардын ичинен экономиканын жана маданиятынын өнүгүшү боюнча эң негизги орунду Казакстандын чыгыш тарабындагы Оттардык оазис шаары ээлеген жана Чүй өрөөнүндөгү Баласагун шаары да эң ири соода-сатык борбору болуп саналган.

Өз доорундагы акылман, философ, педагог, хас хажип деген наам алган Ж. Баласагын 1018-жылы туулган. Баласагында кырк жети миң калк жашаган жана он медресе, эки жүз миң мечити болгон. Жусуп билимди өзү туулуп өскөн жерден алган кийин ошол учурда маданияттын, билимдин очогу болгон Фараби, Кашгар, Бухара шаарынан билимин өркүндөткөн. Кашкардан келгенден кийин сөздүн улуу зергери 13000 саптан турган —Кутадгу билиг аттуу дидактикалык жана философиялык поэмасын 52 жашында 18 айдын ичинде 1069-1070-жылдары жазган.

—Кутадгу билиг арап халифатынын өнүгүп өскөн учурда жазылса да түрк тилинде жазылган эң алгачкы чыгарма болуп саналат. Бул поэма бир гана түрк элине гана эмес Иранга, Чин, Мечиндерге таанымал болгон. Алар өздөрүнүн наамдарын беришкен. Мисалы: Чиндер: —Мамлекетти ийгиликке жеткирүүнүн жол-жобосу, мачиндер: —Өлкөнүн тынчтыгы, иштин оңунда болушу жөнүндөгү окуу, чыгыш эли: —Башкарууну кооздоо жөнүндөгү окуу. Бул аркылуу поэманын канчалык деңгээлде жогору тургандыгын, баалуулугун аныктоого болот.

—Кутадгу билиг поэмасынын Венадан (Герат) кол жазмасы 1439-жылы уйгур алфавити менен жазылган, Каир кол жазмасы Хидив китепканасынан 1896-жылы арап алфавити менен жазылган, Наманган (Фергана) кол жазмасы 1913-жылы арап алфавити менен жазылган кол жазмалары белгилүү болгон. Бул поэма чыгыш таануу илим изилдөөчүлөрү австралиялык Фон Хаммер-Тургушталю 1796-жылы кол жазманы Стамбулдан алып Вена китепканасына белекке берген. Биринчи жолу немец востоковед Г.Вамбер тарабынан немец тилинде жарык көргөн. Толугу менен поэмагын илимий түрдөгү бөлүмүн 1891-1910-жылдары В.Радлов үзүндүлөрүн орус тилинде С.Е. Малов которгон. —Наука быть счастливым деген ат менен эркин котормо Н. Гребнев тарабынан 1971-жылы жарык көргөн. 1971-жылы К. Каримов —Кутадгу билиг поэмасын өзбек тилинде, 1983-жылы С.И. Иванов —Благодатное знание орус тилине, 1986-жылы А. Ехубаев казак тилине, 1988-жылы Т. Козубеков —Кут алчу билим деген ат менен кыргыз тилине которгон.

Р.Р. Арат Вена, Каир жана Наманган кол жазмалары боюнча 1947-жылы илимий иштерди жүргүзгөн. 1970-жылы Ленинградда өткөрүлгөн Тюркологиялык 4-конференцияда —Кутадгу билиг чыгармасына арналып өткөрүлгөн жана ар тараптан изилдөөнү кеңейтүү маселеси коюлган.

Бул чыгарманын үстүндө көптөгөн илимпоз окумуштуулар ар тараптан изилдөөдө: франциялык тюрколог В.Вамбери, орус тюркологу В.Радлов, С.Е.Малов, Р.Р.Арат, немец тюркологу Отто Альбертс казак тюркологу А.Х.Касымжанов, Мажиддинова, өзбек тюркологу Жумабаева, уйгур тюркологу Нарынбаве, кыргыз тюркологу Бекбоев, А.Алиев, орус тюркологу Стемлевалар өздөрүнүн илимий эмгектерин жаратышкан.

Ж. Баласагындын —Кут алчу билим|| поэмасы дидактикалык жана философиялык тарктат болуп эсептелет. Чыгарма төрт өзөк окуядан турат:

1. Адилет – Күнтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү ак жолду жаза баспас адил, өкүмдар ысымы.

2. Айтолду – өкүмдар акимге ырыс, дөөлөт берээр башкы вазир ысмы.

3. Акдилмиш – ак-караны айра билген, дили ак, таза адам.

4. Өткүрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алданбас, каниет ысмы.

Жусуп Баласагындын —Кут алчу билим|| трактатындагы педагогикалык идеялар.

Ж.Баласагын —Кут алчу билим|| дидактикалык жана философиялык поэмасы аркылуу кыргыз элинен гана эмес бүткүл улуттарга педагог катары таанылды. Анткени, педагог бабабыз Жусуптун дастанындагы каармандарынын бири Адилет-чынчылдык, акыйкаттык, айкөлдүктүн бири. Дөөлөт-кут, ырыс-кешиктин бири, Акыл-парасаттын, дили ак, тазалыктын бири. Каниет-сабырдуулук, топуктуулук, мансапка, дүйнөгө алданбастыктын касиетин айгинелеп ачкан. Өркүндөгөн инсандын мындай асыл сапаттарынын ар бир пендеге калыптануусу коомдук турмуштун зарылдыгы экендигин баяндаган залкар педагогикалык мурас, окуган адамдын ички сезимин козгоп, жугумдуу таалим-тарбия берүүчү шурудай сөз тизмеги.

Ар күнү агарып аткан таң менен бирге ааламга айныбай нурун сепкен Күн сымак адам рухундагы адилеттикти, асылдыкты, тазалыкты, канниеттикти дегеле адамды өзүнө да, урпагына да, жан-жаныбарга да, жер-сууга да жаратылыш энчилеп берген шыбагасына, кубулуштарына болгон адамдын асыл мамилелери айкөлдүк, билгичтик жолунда бийик болушун уламдан-улам таасын баяндай келип, билим-илимдин миң бир айтылмыш төрт өзөктүн тунук башаты: Кут-куттуулукта жатканын баяндаган бул чыгармасында Жусуп окурмандарга кайрылып:

—Жалаң, акыл-насаат сөздөн түзүлгөн, Шуру сымал жибек жипке тизилген,|| – деп китептин мазмунун элдин педагогикалык казынасынан алгандыгын, ал казына түгөнбөс кенч экендигин, ал кенчти элге жеткизүүнүн каражаты жандуу, элестүү, учкул сөз жана аны жеткизүүчүлөр элден чыккан сөз чеберлери экендигин көрсөтүп:

—*Китепти окуй турган окурманым,*

Көркүнө түрк сөзүнө нак тунарың.

Эске тут, бул китепти жазган адам,

Атактуу, сынаа, сөзмөр болгон абдан.

—*Күзөрдө|| анын туулуп-өскөн жери,*

Жатык тил, учкул сөздүү турган эли,|| – дейт.

Дастандагы тарбия-таалимдин элдик салттары жаш муундарды турмушка даярдап, эмгекчи элдин чыныгы инсандык касиети жөнүндөгү идеясын ишке ашыруудагы ата-энелер, тарбиячылар үчүн күчтүү каражатка айланууга тийиш. Ал эми поэманы кунт коюп окуган инсан өзүнүн жан дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн өндүрөт. Бул поэма X кылымдан ашык жашаса да өзүнүн маанисин жоготкон жок. Мындагы:

—*Улуулулук-акыл-эстин натыйжасы,*

А билим-улуу иштин дарбазасы|| же:

—*Билимдүү аз, эң арбын билимсиздер,*

Акмактар көп эң эле аз илимдүүлөр.

Наадан көрбөйт, сокур анда көкүрөк,

*Ач көзүңдү, билимге умтул тезирээк,*¹ – дейт, мында окуу, билим, илим гана адамды асыл сапатка жетилдирүүнүн каражаты экенине ынындырып, малга, акчага жардылык жарды эмес, рухий жардылык адамды кемсинтип, жан дүйнөсүн жардыланып, наадандык касиетке ээ кылып катардан чыгарарын эскертет. Ошондой эле инсандагы дагы бир асыл сапатын ажарына чыгарып, анын ой, сезимин ойготуп, жан дүйнөсүн байыткан эң күчтүү курал катары эне тилин эсептеген.

Эне тилин терең үйрөнүп аспеттеп, байытып, элге жугумдуу, жагымдуу сөздү тартуулай чубурткан адам элдин урмат-сыйына ээ, ал касиеттүү инсан. Кылымдар бою калкыбыз жакшылыктын уюткусу-билим-илим, накыл сөздү, кутту көксөп келгенин инсандагы зоболонун бийиктишги окугандыкта, билимдүүлүктө экендигин, билимдүүлүктү жан дүйнөнүн байлыгын инсандагы жакшылыктын бардык касиетин өзүнө даана камтыган бакыт катары эсептеген [1, 162-191]. Саптар менен билим алууга чакырат жана адамдагы бийиктик касиет биликте болоорун кут китеби айткандай:

Бирди билген-тирик, миңди билген – билик,

Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны туурасында [2, 162-191]. Накыл сөздөрү менен ойлонуп сүйлөөгө, элинде жакшылык атын калтыруу үчүн жакшы сөзү жана жакшы мамилеси гана урматка жетип эл арасында кадыр-баркка жете тургандыгы жөнүндө айтат. Ал эми:

*—Чабал өрдөк эрте учат*¹ – ошол чындык.

Шашылыш бүткөн иштен чыгат кырсык.

Шашылбай моонөтүн кут, болбо чабал,

Баарынын кези келсе, жайын табат.

Шашмалык – иш билбестин бир белгиси,

*Токтоолук – эстүү жандын бир мүнөзү*¹ – деген сапта шашмалык эч качан жакшы нерсеге алып барбастыгы ар кандай ишти —Жети өлчөп, бир кес¹ деп айтылгандай ойлонуп, чыдамкайлык менен гана көздөгөн максатка жетүүгө боло тургандыгын көрсөтөт. Ошондой эле марттык, боорукердик, кайрымдуулук, адилеттүүлүк, билимдүүлүк сапаттары бар адам гана өлкөнү башкарууга, бекке кызмат кылууга жөндөмдүү экендиги жөнүндө айтып: Ордо башы кандай болууга тийиш, бийлик ээсине кандай кызмат кылуу керектиги, дүйнөнүн пайда-зияны, дарыгерге, түш жооруучуларга, элчилерге, даанышман, илим-билимдүүлөргө, жылдыз саноочуларга, акындарга, соодегерлерге, малчыга, устага, кедей-кембагалдарга, уул менен кызга, кол өнөрчүлөргө, кол астындагы жумушчуга, аялды кантип тандоо керектиги жөнүндө жана конокко баруунун, чакыруунун жол-жобосу тууралуу, дүйнөнүн көйүн унутуп тобо кылууга өзүнүн асыл кеңештерин айтат жана бул суроого жооп берүүдө адамда: кайрымдуулук, боорукердик, айкөлдүк, кечиримдүүлүк, адилеттүүлүк, чыдамкайлуулук, чечкиндүүлүк, билим-илимге ээ болуусу керек деген таамай ойду айтат. Маселен: Дыйканга кандай мамиле жасоо керек?

—Сыйынан дыйкандардын четте эмесмин,

Эмгегинен алардын ичип, жейсиң.

Дос болгун алар менен тазарасың,

*Жетиштүү жайым болот алдыңа ашың*¹ – деген ыр саптарда эмгектенүүгө, эмгекти баалоого үндөйт, дыйкандын эмгегин даңазаласа;

Соодегер болбосо аалам кезген,

Кандай суусар тонунду кийет элең!

Ачык болуп, кабыл ал алар келсе,

Жакшы атагың таралат алыс жерге!|| – деген сапта соодегер жөнүндө алардын дүйнө кезип, эл аралап, элге өз кесиби менен эмгек кылып жатканын, турмуштун ачуу- таттуусун татып, көптү көргөн адам, ага жакшы мамиле кылсаң атагың бүт дүйнөгө таанылат деп айтуу менен боорук, кайрымдуу болууга үндөсө, аял тандоодо төмөнкүдөй кеңеш берет [3, 370]. Ал эми уул-кыздарды кандай тарбиялоо жөнүндө деген ойду айтуу менен баланы тарбиялоодо алдын-ала билген акылмандын ойлору азыркы учурда да өз ордун жогото элек [4, 162-191]. Айрыкча, миграция күчөп турган учурда ата-энелерге өтө керек болгон насыйкат десек жаңылыш болбос. Улуу педагогдун:

—Төрдө орун тийген болсо нааданга,

Улагада калганыңа арданба.

А акылман улагада болсо эгер,

Анда улага ардактуу деп биле бер|| – деп дагы бир жолу адамдын ким экендигин анын ээлеген орду, кызматы аныктабайт. Адамды байлык, бийлик көркүнө чыгарбайт. Инсандын касиети – анын акылында. Акылды өстүрүүнүн каражаты окуу, эмгек экенине элди ынандырып, өзүнүн залкар педагогикалык идеяларын элдин тарбиялык тажрыйбасы менен аныктап, далилдеп, элдик педагогиканы даңазалап, өлбөс-өчпөс педагогикалык мурасты белекке калтырган

Х-ХІ кылымда жашаган улуу ойчул, педагог Жусуп Баласагындын —Кут алчу билим|| поэмасынын жазылганына он кылымдан ашса да бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпогон классикалык чыгармалардан болуп калды. Бул чыгарма арап халифатынын өнүгүп-өскөн мезгилинде жазылган. Ошентсе да биринчи жолу өз эне тили түрк тилинде жазылган алгачкы чыгарма болуп саналат. Баласагындын бул чыгармасы боюнча чыгыш таануу илими боюнча илимпоздор: Г. Вамбер, В. Радлов, Н. Гребнев, О.Е. Малов, Р.Р. Арат, Отто Альберто жана башкалар өз тилдерине которуу менен өздөрүнүн педагогикалык илимине чоң идеяларды киргизишкен десек жаңылыш болбос.

Бул поэманы педагогикалык жактан иликтегенибизде мындагы педагогикалык ойлор адамдагы илим-билимге ээ болуучулук, илим-билимдин жашоодогу пайдасы, тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны, айкөлдүк, гумандуулук, уул-кызга тарбия берүү, ошондой эле ар түрдүү кесип ээлеринин эмгегин баалоо, өкмөттү башкаруучуларга кеңеш, этиканы сактоо жөнүндөгү акылман ойлор элибиздин канына сиңип, аны кийинки муундарга өткөрүп берүү улуулардын парзы жана бул парз Х кылымдан бери элдин педагогикалык казнасына айланды. Мындан бир эле мисал алып көрөлүчү:

—Акыл кайда болсо, улуулук толоор,

Билим кимде болсо билик болоор.

Акылы болсо, пайдасын эл көп көрөөр,

Билим билсе, азиз тирилик өткөрөөр.

Туура сөздү сүйлөй билгин тартынбай,

Кыйшык, калптан-качкын өчүң касыңдай,|| – деген саптарында эле канчалык сөздүн сонун берметтери жана бийик, таасирдүү тарбия жаткандыгын аңдап билсек болот.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын —Кут алчу билим|| (кыргыз тилине которгон Төлөгөн Козубеков. Ф. Кыргызстан. 1988 ж.
2. Кыргыз педагогикасы: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү. Асанов, И. Бекбоев.
3. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 340-б.
4. Кыргыздар (түзгөндөр: К. Жусупов, К. Иманалиев). – 1-китеп. Бишкек: 1991.
5. Сыдыков С. Баласагындык Жусуптун —Кут билими||. Кыргызстан маданияты, 1989. 30-май.